

XIYWA XANLIGINIŇ PATSHA ROSSIYASI TAREPINEN BASIP ALINIWI HÄM JERGILIKLI XALIQLARDIŇ MILLIY- AZATLIQ GÜRESLARI(1873-1917)

Isakova Gulaysha

Tariyx qanigeligi 1-kurs magistranti, QMU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10965525>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 9-aprel 2024 yil

Ma'qullandi: 10-aprel 2024 yil

Nashr qilindi: 12-aprel 2024 yil

KEY WORDS

Xiywa xanligi, patsha Rossiyasi, Orta Aziya, basqinshiliq, azathq guresleri

ABSTRACT

Maqalada Xiywa xanliginiŇ patsha Rossiyasi tarepinen basip aliniwi talqilanadi. Tiykarinan, Xiywa xanlariniŇ basqinshiliq hareketleri ham xaliquŇ azathq ushin guresleri haqqinda soz etiledi. Xiywa xanliginiŇ basip aliniwi natijesinde patsha RossiyasiniŇ erisken jetiskenlikleri haqqinda magliwmat beriledi.

Rossiya imperiyasi Orta Aziyada basqinshiliq jurisleri natijesinde basip alingan ayaqlarda daslep bekkem ornalasip aldi. Xiywa xanligina qarsi askeriy juriske bes jil tayarliq kordi. Juris ushin bunday uzaq tayarliq koriwdiŇ tiykarigi sebebi A. Bekovich-Cherkasskiy basshiligindaŇi askerlerdiŇ jeŇiliske ushiraŇanligi (1717) bolsa, basqa jane bir sebep 1839-jili V. Perovskiy basshiligindaŇi askerlerdiŇ Xiywa xanligina jetip bara almay arqaŇa qaytqanligi boldi. Xanliqti basip aliw Rossiya imperiyasi ushin Amiwdayani qolŇa kirgiziw edi. Amiwdayani iyelew birinshi nawbette suw deregi, suw arqali sawda qatnasirlari, daryaniŇ tomengi agimindaŇi tegisliklerdegi hasildar jerlerden paydalaniw imkaniyatina iye boliw esaplangan [4].

Rossiya imperiyasi tarepinen Orta Aziyani basip aliwdiŇ ushinshi basqishi (1873—1879-jillar) dawaminda Xiywa xanligida basip alindi. Hujim batista MaŇgishlaq, arqada Orenburg, shigista Turkstan ham qublada Krasnovodsk siyaqli tort askeriy okrugtan alip barildi. Bunda 12 minnan artiq asker, 4600 at ham 20 min tuyeden ibarat askeriy bolimler qatnasqan. Bul askerlerge K.P. Kaufman basshiliq etti. Bul kop sanli askeriy bolim 1873-jili fevralda ozleri ornalasqan jerleri — Tashkent, Orenburg, MaŇgishlaq ham Krasnovodsktan derlik bir waqitta jolŇa shiqti. Xiywa xanligina alip bariwshi jollardiŇ jamanligi, daslep 25 dareje suwiqta, keyin 40 darejededen joqari temperaturada jol juriw juda qiyin otti [2].

Bunnan basqa shollerde 60 darejege shekem issi boliw, suwsiz dalaliqlardaŇi jollar sebepli askeriy bolimler manziline jetpesten-aq saplari azaydi. XiywaŇa 7,5 min adam gana jetip bard. Krasnovodsk ham MaŇgishlaqdan Xiywa tarepke jurgen askerler jaziyrama issi ham suw jetispewshilikten qiynalŇanligi sebepli artqa qaytip ketti. Tek Tashkent, Orenburg jonelisinen jolŇa shiqqan askerler 1873-jil may ayinda Xiywa xanligi shegaralarina jetip keldi. Rossiya imperiyasi askerleri menen Xiywa xanligi askerleri ortasinda may ayinda Xazarasp qorŇani, Qonirat, Xojeli, MaŇgit qalalari ham Xiywa qalasi janinda sawashlar bolip otti. TareplardiŇ kushleri ten emesligi, xiywalilarga qaraŇanda patsha hukimeti askeriy bolimleri jaqsi

qurallanganı sebepli xanlıq qorǵawshıları jeńildi [5].

1873-jıl may ayınıń ortalarına kelip koloniallıq húkimettiń tiykarǵı áskerleri Xiywaǵa jetip keldi. Bul sawashta eki tárepten de úlken shıǵınǵa ushıradı. Hújimge bassılıq etken general Veryovkin jaradar boldı. Patsha húkimeti áskerleri sheginip, fon Kaufman bassılıǵındaǵı kúshlerdi kútiwge májbúr boldı. Xiywaǵa jetip kelgen K.P.Kaufman bassılıǵındaǵı áskeriy bólim jáne qalaǵa hújim etti. 29-may kúni qalanıń Xazarasp dárwazasınıń dushpanlarǵa ashıp berilgenliginen xanlıq paytaxtı iyelendi. Keyin K.P.Kaufman sóylesiwler alıp barıw jolın tańladı. K.P. Kaufman Xiywanı basıp algannan soń xan ǵáziynesin kontribuciya (taban) ornına alınıp, ǵáziyne menen birge eski qoljazbalar, xannıń taxtı hám taji, denege basılatuǵın tamǵa hám basılǵan súwreti, qońırat dinastiyası xanlarınıń hákimiyatı nıshanları hám basqa qolǵa kirgizilgen materiallıq baylıqlardı Sankt-Peterburgqa jiberdi. K.P.Kaufman Xiywanı iyelegennen soń Xiywa xanlığı menen sóylesiwler ótkiziw ushın Gandimiyon awılındaǵı sarayına bardı. Ol usınıs etken pitim shártnamasına Xiywa xanı Muhammed Raximxan II 1873-jıl 12-avgustta qol qoyıwǵa májbúr boldı [1]. Shártnamanıń birinshi statyasında: «Sayid Raxim Bahadırxan ózin Pútkil Rossiya imperatorınıń sadıq xızmetkeri dep tán aladı. Ol qońsı húkimdarlar hám xanlar menen hárqanday tikkeley doslıq qatnasıqlardan hám olar menen qanday da bir sawda yamasa basqa shártnamalar dúziwden waz keshedi hám de Rossiyanıń Orta Aziyadaǵı joqarǵı hákimiyatınıń ruqsatsız olarǵa qarsı heshqanday jawıngerlik háreketlerdi ámelge asırmaydı»,—dep jazıp qoyılǵan edi. Xiywa xanı ǵárezsiz túrde emes, al Rossiya imperiyası irazılıǵı menen ǵana baylanıs ete alatuǵın boldı. Xiywa xanlığına qarashlı Ámiwdáryanıń oń jaǵası, oǵan qońsı jerlerdiń barlıǵı, xan iyeliginen shıqtı. Ámiwdáryá boylap erkin háreketleniw ushın Rossiya kemelerine keń huqıq berildi. Rossiyalı sawdagerler hám de olardıń zatlardı ushın xan hám jergilikli hákimler juwapker boldı. Olar xanlıqta erkin júriwi, baji tólemlerisiz sawda etiw huqıqın qolǵa kirgizdi. Gandimiyon shártnamasında: «Ámiwdáryanıń shep jaǵasındaǵı ruslarǵa qolay bolǵan jerge olar pristanların qurıw huqıqına iye. Xanlıq usı pristanlardıń saqlanıwı hám qáwipsizligi ushın juwapker. Olar ushın jerdiń tańlanıwı, Orta Aziyadaǵı rus joqarǵı hákimiyatınıń tastıyqlawına baylanıslı», —dep kórsetip qoyıldı. Shártnamaǵa muwapıq Xiywa xanlığı 2 million 200 mın rubl tabandı 20 jil dawamında tólewi belgilendi [3]. Bul taban xalıqtan jıynap alınatuǵın boldı. Gandimiyon shártnaması Xiywa xanlığınıń Rossiya imperiyasına baǵınıshlıǵın kórsetiwshi hújjet boldı. Shártnama sonıń menen birge xanlıq xalqın júdá awır awhalǵa saldı. Xalıq taban menen birge, jańa salıq hám minnetlemelerdi tóledi. Sonday-aq, xanlıq aymaǵınıń úsh barabar qısqarıwı xanlıqtıń mámleket sıpatında atına ǵana bolǵanlıǵın, tiykarında ǵárezsizligin joǵaltqan protektoratǵa aylanǵanlıǵın kórsetetuǵın edi.

Juwmaqlap aytqanda Xiywa xanlığınıń patsha Rossiyası tárepinen basıp alınıwı patsha Rossiyasınıń ekonomikalıq jaqtan rawajlanıwına alıp keldi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekistan tariyxi: Orta bilim beriw mákemeleriniń 10-klasi hám orta arnawli, kásip óner bilimlendiriw mákemeleriniń oqıwshıları ushın sabaqlıq/Avtor: Q.Rajabov, A.Zamonov. 1-basilim. — Nókis: «Bilim» baspasi. 2017. — 144 b.
2. Lapasov M.X. (2022). XVIII ASR OXIRI VA XIX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGI BILAN

ROSSIYA IMPERIYASI O'RTASIDAGI IQTISODIY MUNOSABATLARINING RIVOJLANISHI.
Экономика и социум, (4-1 (95)), 98-102.

3. А.Р.Мухаммаджонов, Т.Неъматов. Некоторые источники к истории взаимоотношений Бухары и Хивы с Россией. Т.1957.С.143-144

4. Жуковский С. Сношение Росси с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Петроград. 1915. С. 103

5. Н.Веселовский. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего. СПб. 1877. С.186

6. Р.Р.Алимова. Урта Осиё хонликларининг кушни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари (XVI-XX аср бошлари рус тарихшунослиги ва манбалари асосида). Т. 2017. 68-75-бет

INNOVATIVE
ACADEMY